

ՍԱՄՎԵԼ ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ

ԱՌՐԲԵՋԱՆԱԿԱՆ ՍՍՀ ԹՈՌԻՋԻ ԾՐՋԱՆԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԱՏՄԱՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԸ

Ծրջանը գտնվում է հանրապետության հյուսիս-արևմտյան կողմում: Այն զբաղեցնում է գլխավորապես Կուր գետի ափամերձ հարթավայրերը աջ ու ձախ կողմերից և Զակամ գետի ավազանը: Սահմանակից է Ղազախի, Ծամխորի, Կեղաքեկի, Ծամշադինի, Ծիթեղի-Ծղարոյի շրջաններին: Հարթավայրային այլ շրջանների մեծ, սա ևս զուրկ է բնական պաշտպանական միջոցներից, այդ պատճառով էլ հետզհետե զրկվել է տեղի հայ բնակչությունից: Ուշ միջնադարում շրջանի հիմնական տարածքը զբաղեցնում էին թուրքական թափառական անասնապահ ցեղերը: Հաջերը քաշվել ու ամրացել էին շրջանի հարավային լեռնոտ մասերում՝ Լղարակ, Չաթախ և այլ գյուղերում: Հարթավայրային մասում միակ հայաբնակ գյուղը, որը հաջողությամբ դիմագրավեց դաժան փորձություններին, Կրոգենն էր: Ծրջանի ներկայիս տարածքը միջնադարում քաղկացած էր Տավուշ, Ծակաշեն և Միափոդ գավառներից: Նշանավոր էին Խաղխաղ քաղաքը, Քարահերձ բերդը...

ԱՂԱԾ-ՂԱԼԱ. Ադրբեջանական փոքրիկ գյուղ է Պատիշենից 10 կմ արևմուտք, գեղատեսիլ վայրում: Գյուղի արևմտյան կողմում, քարձր լեռան գագաթին, պահպանվում են Ծախ-փեքար կամ Աղած-ղալս (փայտե բերդ) դղյակ-ամրոցի ավերակները: Պարսպապատ են գլխավորապես բերդի հյուսիսային և արևելյան մասերը:

Բերդից ոչ շատ հեռու պահպանված է մի ավերակ մատուռ, իսկ արևմտյան կողմում, գետակի ձախ ափի քարձրադիր տափարակին՝ կանգուն փոքրիկ վանք, շուրջը գերեզմանոցի և գյուղատեղի ավերակներ են (Աղած-ղալսից 8 կմ արևմուտք): Եկեղեցին միսնավ թաղածածկ քաղիլիկ կառույց է (արտաքին չափերը՝ 9,30×7,00 մ), որի երկթեք ծածկի տակ առնված տանիքը պահում է մեկ զույգ որմնասյուների վրա հենված թաղակիր կամարը: Միակ մուտքը արևմտյան ճակատում է: Արևելյան կողմում Ավագ խորանն է, որի աջ ու ձախ կողմերում պահպանվել են կրկնակ ավանդատներ: Եկեղեցու դեպի ներս լայնացող լուսամուտները վեցն են (3-ը արևելյան, մեկական՝ մնացած երեք ճակատներից): Եկեղեցին ամբողջապես կառուցված է անտաշ ու կոպտատաշ քարերով, կրաշաղախով: Սրբատաշ է ակյունաքարերի մեծ մասը: Պատերում ազուցված են քաղմաթիվ պարզ ու հնաժողովյա խաչաքանդակներով զարդարված անարձանագիր կոթող-խաչքարեր: Դրանց մեծ մասն ունի սովորականից ավելի ձգված ու երկարավուն ձև: Մի քանի հնաժողովյա կանոնավոր խաչքարեր ազուցված են եկեղեցու ներսում, ավանդատների մուտքերից վեր: Արձանագրություններ չեն պահպանվել: Ըստ ռճական, ճարտարապետական առանձնահատկությունների՝ եկեղեցին կառելի է թվագրել 10—11-րդ դդ.:

Բավական ընդարձակ գերեզմանոց և գյուղատեղ է պահպանվել մաս գետակի աջ ափին, քերդի ստորոտում:

ԼՂԱՐԱԿ. Գյուղ է եղել Զակամ գետի ափին: Ծճգրիտ տեղադրությունն անհայտ է: Հիշատակվում է 1620 թվականին ում Հակոբ երեցի ձեռքով գրված մի «Աւետարանի» հիշատակարանում՝ իբրև գրչօջախ. «...ի ծորս Զակամայ, ի գիւղս որ կոչի Լըղարակ»²:

ԽԱՂԽԱՂ. Ուտիք մահաճգի հնագույն բնակավայրերից էր: Ծճգրիտ տեղադրությունն առայժմ անհայտ է: Հետազոտողները, հեռվելով մատենագրական աղբյուրների վրա, այն տեղորոշում են Կուրի աջ ափին, Խալխալ գյուղի տեղում՝ կամ Զակամ գետի ստորին հոսանքի շրջանում³:

Խաղխաղը հիշատակվում է և՛ իբրև քաղաք, և՛ իբրև գյուղ: Այն հայ Արշակունի թագավորների արքայական ձմեռանոցն էր. «Ուտի գաւառի, ի Խաղխաղ քաղաքի, ի ձմեռանոցն արքայութեանն Հայոց»⁴, կամ, «...մերձ ի սահմանս Վրաց հանդեպ Խաղխաղ քաղաքի, որ ձմերոց էր թագաւորացն Աղուանից»⁵, կամ «...ի գեղն, որ կոչի Խաղխաղ, յերկրին Աղուանից»⁶: Հիշատակություններ կան մաս օտար աղբյուրներում. «Եվ եկավ Հայքի (Սոմխիթի) սահմանները Խաղխաղ (Խիլխալա) կոչված քաղաքը, որ հայոց (սոմեխների) թագավորների ձմեռանոցն էր»⁷:

Հայտնի է, որ 450 թվականին հայոց ապստամբ զորքերը Վարդան Մամիկոնյանի գլխավորությամբ պարսից գերակշռող զորքերին հաղթական ճակատամարտ են տվել հենց Խաղխաղի մոտ, իսկ փախուստի մատնված հակառակորդի զգալի մասը մահանջի տեղ չուճեցնալով խեղդամահ են եղել Կուր գետում⁸:

ԿՈՋԵՆ. Ծրջանի միակ հայաբնակ գյուղը գտնվում է շրջկենտրոնից 18 կմ հյուսիս-արևելք, Կուր գետի աջ ափից մոտ 2—3 կմ հեռավորության վրա: Հնում գյուղը ունեցել է մոտ 700 տուն⁹ և գտնվել է ներկայիս տեղից 2 կմ հյուսիս, Կուր գետի աջ ափին: Բնակիչները մոտ գյուղը հիմնել են 20-րդ դարի սկզբներին: 1905 թ. Կոզենի եղերական դեպքերից հետո¹⁰ հրաշքով փրկված համագյուղացիները այլևս նպատակահարմար չգտնելով բնակվել հիմնավեր գյուղում, երկու կիլոմետր հարավ, հարթ տեղանքում հիմնադրել են համանուն մոտ գյուղը: Հին գյուղատեղի տարածքում կատարվել են ծառատնկումներ: Յուրացված հողատարածությունը ամբողջովին մաքրվել է հնությունների մնացորդներից: Միակ պահպանված հուշարձանը հին գյուղի գերեզմանոցն է, որի հյուսիս-արևելյան ծայ-

րում թաղումները այժմ էլ շարունակվում են: Նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ Կոզեն գյուղի վերաբերյալ մատենագրական տեղեկություններ չեն պահպանվել, նշված գերեզմանոցում պահպանված տապանագրերը առանձնակի կարևորություն ու արժեք ունեն գյուղի պատմության ամբողջական ուսումնասիրության առումով: Տեղում պահպանվել են 17-րդ դարին վերաբերող 2 խաչքար և 50-ից ավելի տապանաքար: Մնացած գերեզմանաքարերը վերաբերում են 19—20-րդ դարերին: Կոզենի գերեզմանոցի վիմագրերը դեռևս չեն ուսումնասիրված: Ստորև ներկայացնում ենք այդ գերեզմանոցից հավաքած շուրջ 40 արձանագրություն (մեկը խաչքարի վրայից, մնացածը՝ տապանաքարերից), որոնք բոլորն էլ հրատարակվում են առաջին անգամ¹²:

Ա. ԹՎԻՆ ՌԾԻԱ (1672) /Ս[ՈՒՐ]Բ ԽԱ[2]Ս ԲԱՐԷԽԱ[Ի]Ս Է ՀԱԼԱՊԷՏԻ ԽԱԻԾԱՅ ԱԻԴՈՒԼՔԱՐԻՄԻՆ:

Բ. ԹՎ[ԻՆ] ՌԾԺ (1661) /ԵՍ ՍԱՐԳԻՍ ԿԱ/ՋՄԵԼ ՏՎԻ ՏԱ/ՊԱՆ.../ ...ԿՈՂԱԿՑԻՆ ԻՄՈՅ [ԽԱ]Թ/[ՈՒ]ՆԻՆ:

Գ. Ս[ՈՒՐ]Բ ԽԱ[2]Ս ԲԱՐԷԽԱ[Ի]Ս Է ՅՈՀԱՆԵՍԻՆ /ԹՎ[ԻՆ] ՌՂԸ (1649):

Դ. Ս[ՈՒՐ]Բ ԽԱ[2]Ս ԲԱ/ՐԷ]ԽԱ[Ի]Ս Է ԹԱ/ՇՈՒՄԻՆ:

Ե. Ս[ՈՒՐ]Բ ԽԱ[2]Ս ԲԱ/[ՐԷ]ԽԱ[Ի]Ս Է:

Զ. Ս[ՈՒՐ]Բ ԽԱ[2]Ս /ԲԱՐԷԽԱ[Ի]Ս /[Է] ՎԱՆԱԿ/ԱՆԻՆ:

Է. Ս[ՈՒՐ]Բ ԽԱ[2]Ս ԲԱ/ՐԷ]ԽԱ[Ի]Ս Է: [ԿԱ]ՋՄՈՂ ԽԱ[2]ՍՈՒ[Ր]ԻՆ:

Ը. Ս[ՈՒՐ]Բ ԽԱ[2]Ս ԲԱ/ՐԷ]ԽԱ[Ի]Ս Է ԻԶԻ/ՊԷԿԻ ՀՈ/ԳՈՒՆ...:

Թ. ԹՎ[ԻՆ] ՌԾԲ (1653), /Ս[ՈՒՐ]Բ ԽԱ[2]Ս ԲԱ/ՐԷ]ԽԱ[Ի]Ս Է ԹԱՄԱՄԻՆ՝ ԿՈՂ/ԱԿՑԻՆ ԱՆՏՈՆԻՆ: /ԿԱՋՄ[Ո]Ղ ՈՒՆԱՆ:

Ժ. ԹՎ[ԻՆ] ՌՂԸ (1649) /Ս[ՈՒՐ]Բ ԽԱ[2]Ս ԲԱՐԷԽԱ[Ի]Ս Է ԳՈՀԱՐԻՆ, ՀՐԱՅՊԷՏԻՆ:

ԺԱ. Ս[ՈՒՐ]Բ [ԽԱ]Ս ԲԱ/ՐԷ]ԽԱ[Ի]Ս Է ՍԱՄ/...:

ԺԲ. Ս[ՈՒՐ]Բ [ԽԱ]Ս ԲԱ/ՐԷ]ԽԱ[Ի]Ս Է ՍՈՒ[Լ]Թ/ԱՆ ԲԱԲԻՆ /ՈՐ ՄԷԼ[Ի]Ք Է/Ր ԹԱՍՈՒ/ՋԻՆ ՋՈՐԻՆ¹⁵:

ԺԳ. Ս[ՈՒՐ]Բ ԽԱ[2]Ս ԲԱՐԷԽԱ[Ի]Ս Է [Ջ]ԻՍԻ/ԿԻՆ, ԹԻԻ ՈՀԴ (1625):

ԺԴ. Ս[ՈՒՐ]Բ ԽԱ[2]Ս ԲԱՐԷԽԱ[Ի]Ս Է ՄԷԼԻՔԻՆ: ԹՎ[ԻՆ] ՌՁԷ (1638):

ԺԵ. Ս[ՈՒՐ]Բ ԽԱ[2]Ս ԲԱՐԵԽԱ[Ի]Ս Է /ԱՌԱՔԷԼ[ԻՆ], ԹԻԻ/ ՈՀԳ (1624):

ԺԶ. ...ՆԻՆ ԹՎ[ԻՆ] / ՈՀԴ (1625):

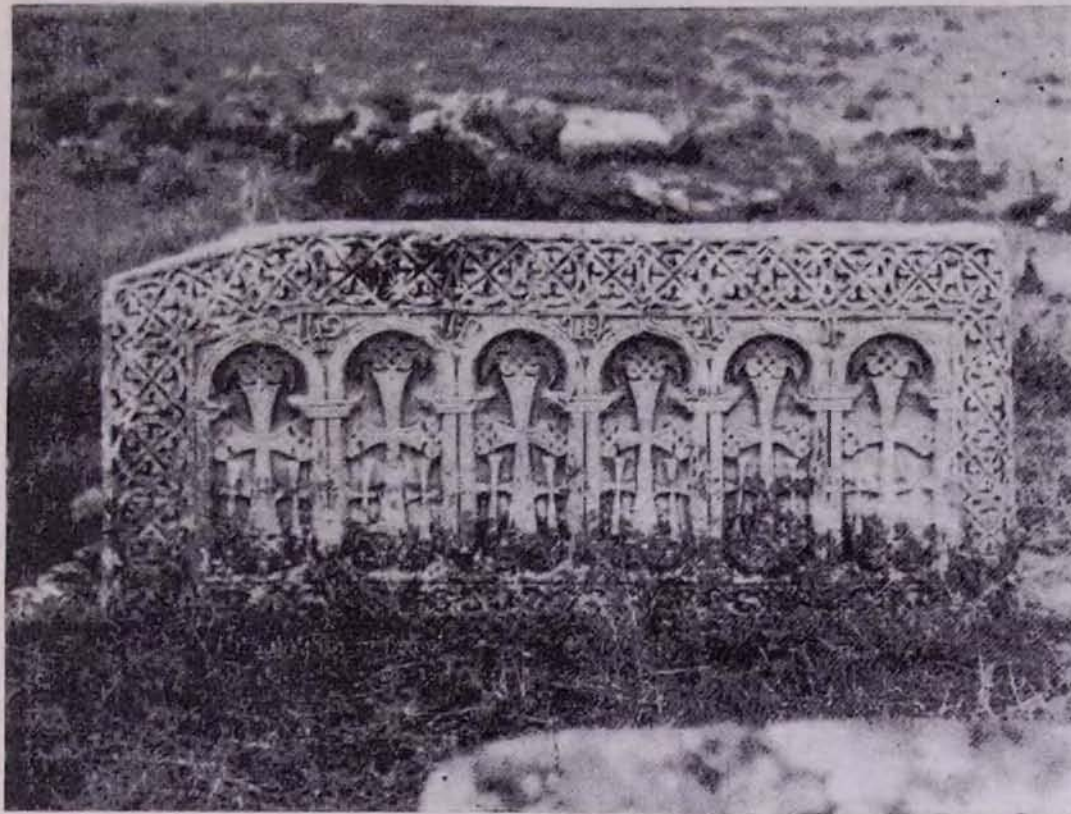
ԺԷ. Ս[ՈՒՐ]Բ ԽԱ[2]Ս ԲԱ/ՐԷ]ԽԱ[Ի]Ս Է ՂԱՍՈՒՄԻՆ, ՓԱՐՈՒՆ..., /ՀԷՂԻՆԻՆ

.../ԱՅԾԱՆԻՆ/ ԹՎ[ԻՆ] ՌՂԸ (1649),
...ԱՅՊԵՏԻՆ/ ՉԱԽԱՆԻՉԸ:

ԺԸ. Ս[ՈՒՐ]Բ ԽԱ[Չ]Ս Է / [ԲԱՐ]Է-
ԽԱ[Ի]Ս Է/ ՅՈՀԱՆԷՍԻՆ, ՈՍՊԷՏ, ԹԸ-
Վ[ԻՆ] ՌՂԳ (1644):

Խ[Ա]ՉՍ [ԲԱ]Ր[Է]Խ[Ա]Ս Է ԹԱՌԱ-
ՆԻՆ:

ԻԸ. ԹՎ[ԻՆ] ՌԾԱ (1652), Ս[ՈՒՐ]Բ
Խ[Ա]ՉՍ [ԲԱ]Ր[Է]Խ[Ա]Ս Է ՂԱԶԱՐԻՆ
ԿՈՂԱ/ԿՑԻՆ ՀՈՒՄԻՇԱՆ[ԻՆ]: Կ[Ա]Զ-

Տապանաքար Ռին գերեզմանոցում (Կոզին գյուղ)

ԺԹ. ...[ԿՈՂԱ]ԿԻՑ ԲԻԲԻԿ...:

Ի. ...ՀՈՒՌՈՒՄԻՆ/ Ս[ՈՒՐ]Բ ԽԱ[Չ]Ս
ԲԱ[Ր]ԷԽԱ[Ի]Ս Է ՅՈՒՍԷՓ, /ԹՎ[ԻՆ]
ՌՂԹ (1650), Կ(Ա)ԶՄ[Ո]Ղ ՈՒՆԱՆ:

Միակ արձանագիր խաչքարն է:

ԻԱ. ԹՎ[ԻՆ] ՌՂԳ (1644) ԻՆ: ՌՈՒ-
ՄՈՀՈ/Կ[Ո]Ղ[Ա]Կ[Ի]Ց ԷՔԻՆ/ ՅՈՒՍ:

ԻԲ. Ս[ՈՒՐ]Բ ԽԱ[Չ]Ս ԲԱ[Ր]Է-
ԽԱ[Ի]Ս Է: [Կ]ԱԶՄՈՂ ԽԱԶԱՏՈՒ[Ր]:

ԻԳ. ԹՎ[ԻՆ] ՌԿԹ (1620) /Է[Ր]: ՆԱՐ-
ԿԻԶ /[Խ]ԱՉՍ ԲԱՐԵՍ[Ա]Ս/ ԽԱԶԱ-
ՏՈՒՐՍ/ ԿԱԶՄՈՂ:

ԻԴ. ԹՎ[ԻՆ] ՌԿԹ (1620) .../ԷՑԵՄԿԱ...
/Ս[ՈՒՐ]Բ ԽԱԶԱ ԲԱՐԵՍ[Ա]Ս/ [ԽԱ-
Չ]ԱՏՈՒՐ.../ ԿԱԶՄՈՂ:

ԻԵ. Ս[ՈՒՐ]Բ ԽԱ[Չ]Ս ԲԱ[Ր]Է-
ԽԱ[Ի]Ս Է/ ԽԱՆԱ/ՊԱ[ԻՆ]...:

ԻԶ. ԿԱԶՄՈՂ ԽԱԶԱՏՈՒ[Ր]:

ԻԷ. ԹՎ[ԻՆ] ՌԾԱ (1652)/ Ս[ՈՒՐ]Բ

Ս[Ո]Ղ ՈՒՆԱՆ:

ԻԹ. Ս[ՈՒՐ]Բ ԽԱԶԱ ԲԱՐԷՍ/ԱՍ Է
ՍՄԲԱՏԻՆ:

Լ. Ս[ՈՒՐ]Բ ԽԱԶԱ ԲԱՐԷՍԱԻ[Ս] Է
ՄԻՐԱՆԻՆ: ԹՎ[ԻՆ] ՌԿԷ (1618):

ԼԱ. Ս[ՈՒՐ]Բ ԽԱ[Չ]Ս ԲԱՐԷ/ԽԱ[Ի]Ս
Է ԾԻԻԱ/ՆԾԱՅԻ: ԹՎ[ԻՆ] ՌԾԱ (1652):
ԿԱԶՄՈՂ ԽԱԶԱՏՈՒ[Ր]:

ԼԲ. ԱՄԻՐ[ԻՆ]:

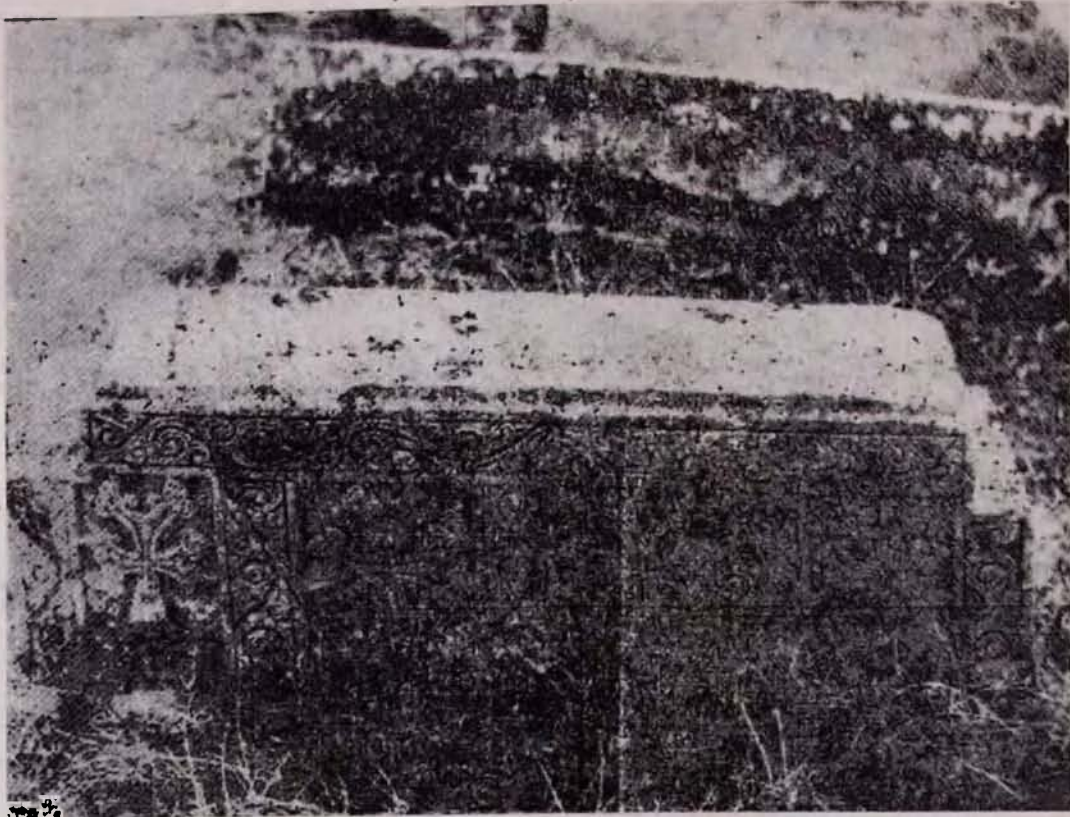
ԼԳ. Ս[ՈՒՐ]Բ Խ[Ա]ՉՍ Բ[Ա]Ր[Է]-
Խ[Ա]Ս Է ՎԱՆԻԿԻՆ, ԿԱԶՄՈՂ ՅՈՒ-
ՆԱՆ:

ԼԴ. ...ՄԱՄԽԱ/ԹՈՒՆՍ ԿԱՄՈ[Ք]Ն
ՅԱ[ՍՏՈՒԾՈ]Յ Կ[Ա]ՆԳՆ[Ե]ՑԻ
Ս[ՈՒՐ]Բ Խ[Ա]ՉՍ Բ[Ա]ՐԷԽՈՍ ԱՄԻ/Ր-
ԾԱՆ..., ԹՎ[ԻՆ] ՌԿ (1611):

ԼԵ. ...ԹՎ[ԻՆ] ՌԿԷ (1618) [Խ]ԱԶԱՑ-
ՏԻ[Ր] /ԿԱԶՄ[Ո]ՂԻ: Ս[ՈՒՐ]Բ ԽԱԶԱ
ԲԱՐԷՍԱ[Ի]Ս Է ...ՍԱԹԻՆ:

ԼԶ. ԹՎԻՆ] ՌԺ (1851):
 ԼԷ. Ս[ՈՒՐ]Բ Խ[Ա]ՉՍ ԲԱՐԷՆԱԻՍ Է
 ՊԷԿՈ[Ի]Մ[ԻՆ]: ՅՈ[Հ]ԱՆ, ԹՈԹԻԿ:
 ԼԸ. Ս[ՈՒՐ]Բ Խ[Ա]ՉՍ ԲԱՐԷՆԱԻՍ Է/...
 ԹՎ[ԻՆ] ՌՂԱ (1842):

ընդարձակ գյուղատեղի և գերեզմանոցի
 ավերակները (այդ թվում՝ արձանագիր
 գերեզմանաքարեր):
 Բ. Ղազանչի գյուղատեղ, գտնվում է Քա-
 հանայի գյուղից արևելք: Պահպանվել են

Տապանաքար հին գերեզմանոցում (Կոզեմ գյուղ)

ԼԹ. ԿԱԶ[ՄՈ]Ղ [ԽԱ]Չ[Ա]Յ/ՏՈ[Ի]Ր
 ԹՎ[ԻՆ] ՌԺ (1851): /ԱՅՍ Է ՀԱՆԳ/ԻՍՏ
 .../...ԹԱՆԻՆ:

Խ. Ս[ՈՒՐ]Բ ԽԱ[Չ]Ս [ԲԱՐ]ԷՆԱ[Ի]Ս
 Է ՍՈՒՆՐ/ԻՆ ԿՈ[ՂԱ]ԿՑԻՆ...:

Գերեզմանոցից շատ հեռու չէ «Ջատկի
 ծառ» սրբատեղին, որը մի հսկա փռչնի
 ծառ է: Կոզեմ գյուղի տարածքում պահ-
 պանվել են մեկ այլ գյուղատեղի, գե-
 րեզմանոցի ու հիմնավեր եկեղեցու մնա-
 ցորդներ:

Թոռուզի շրջանում պահպանվել են մեկ
 հետևյալ հուշարձանները:

Ա. Քահանայի գյուղ (Քեշիշքենդ), աղըր-
 քեջանաքանակ գյուղ է, ուր պահպանվել են

ավերակ գյուղատեղի, գերեզմանոցի և
 եկեղեցու մնացորդները:

Գ. Երկու դղյակ-ամրոցներ, մեկը Ղազանչի
 գյուղատեղի արևելյան, մյուսը՝ հյուսիսա-
 յին կողմում:

Դ. Սուրբ Ղազար, գտնվում է Աղաճ-դա-
 լայից հյուսիս-արևմուտք, սարի գագա-
 թին: Պահպանվել է երեք գերեզման:

Ե. Ավերակ եկեղեցի, գտնվում է աղըրքեջա-
 նաքանակ Քյոխանաքի գյուղի տարած-
 քում, Խորանաշատ վանքից արևելք:

Զ. Կամուրջ, գտնվում է Յանխի գյուղի
 մոտ, Ջակամ գետի վրա: Պահպանվել են
 միաթոփչք կամրջի միայն խելերը՝ գետի
 երկու ափերին: Կամրջի հիմքի մասերը
 կառուցված են սրբատաշ բազալտ քա-
 րից, իսկ մնացած մասերը՝ աղյուսից:
 12—13-րդ դարերի հուշարձան է:

Է. Հնաքերդ, կիսավեր ամրոց է, գտնվում է ադրբեջանաքանակ Բյոհնակալա գրողի մոտ:

Ը. Չաթախ, այժմ ադրբեջանաքանակ գյուղ է: Գտնվում է շրջկենտրոնից հարավ, Արծվաշեն գյուղից մոտ 12 կմ հյուսիս: Իբրև հայաքանակ գյուղ, հիշատակվում է 1610 թվականին, երբ վերջինիս բնակչությունը գաղթել է Մեծ Ղարամուրատ. «...Չաթախ գեղն թողան, Մեծ Ղարամուրատն դարձան, Ներքին շենքն մընաց ունայն»¹⁶:

Թ. Ներքին շեն, գյուղատեղի Չաթախի մոտերքում (գուցե Չաթախի մի թաղամասն էր), հիշատակվում է 1610 թվականին¹⁷:

Ժ. Ավետարամ, ուխտատեղի է Կոզեմ գյուղի տարածքում:

ԺԱ. Հողաքերդ (Թոփրաղ կազա), ավերակ քերդ է: Գտնվում է Կոզեմ գյուղից 1 կմ հյուսիս-արևելք, Կուր գետի աջ կողմում:

ԺԲ. Վահրամ իշխանի քերդ (Ղալարդուն), գտնվում է Զակամ գետի ձախ կողմում, Ղալարդուն ադրբեջանաքանակ գյուղի մոտ: Պահպանվում են երեք եկեղեցիների, գերեզմանոցի և բազմաթիվ այլ շինությունների մնացորդները (գուցե սա է Քարահերձ քերդը, որը բազմիցս հիշատակվում է մատենագրության մեջ, մոնղոլական արշավանքների կապակցությամբ):

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

- 1 Ոսկեամ Հ., Արցախի վանքերը, Վիեննա, 1953, էջ 4: «Արցախ», էջ 58:
- 2 «Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ», հատոր Ա, կազմեցին՝ Վազգեն Հակոբյան, Աշոտ Հովհաննիսյան, Երևան, 1974, էջ 725—726, այսուհետև՝ «ԺԷԱ»: Տե՛ս նաև «Ցուցակ Մաշտոցի ամվան Մատենադարանի», հատոր Բ, Երևան, 1970, ձեռագիր № 8889:
- 3 Բարխուտարեանց Մ., «Արցախ», Բագու, 1895, էջ 57—58: 19-րդ դարի վերջին մկատելի էին ընդարձակ բնակատեղիի մնացորդները:
- 4 Ոգուբարյան Բ., Դրվագներ հայոց արևելից կողմաց պատմության, Երևան, 1981, էջ 115:
- 5 Ազաթանգեղոս, Պատմություն Հայոց, Թիֆլիս, 1914, էջ 28:
- 6 Ղազար Փարպեցի, Պատմություն Հայոց, Տփլիս, 1904, էջ 85 (այսուհետև՝ Փարպեցի):
- 7 «Եղիշեի վասն վարդաճալ և հայոց պատերազմի», աշխատասիրությամբ Ե. Ցեր-Միմասյանի, Երևան, 1957, էջ 75:

8 «Վրաց Աղբյուրները Հայաստանի և Հայերի մասին», պրոֆ. դր. Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, հտ. Ա, Երևան, 1984, էջ 168 (այսուհետև՝ Վրաց Աղբյուրներ, Ա):

9 Փարպեցի, էջ 86: Տե՛ս նաև՝ Միքայել Չամչյանց, Հայոց Պատմություն, հտ. Բ, (վերահրատարակություն 200-ամյա հոբելյանի առթիվ) Երևան, 1984, էջ 57:

10 Բարխուտարեանց Մ., Աշխ., էջ 59: Կոզեմը 1890-ական թվականների սկզբներին ուներ 90 տուն (170 մարդ) հայ բնակչություն («Արցախ» էջ 59), 1914 թ. հունվարի 1-ին՝ 111 մարդ (քուրդ էլ հայեր. Кавказский календарь на 1915 г., Тифлис, 1914, էջ 142), 1961 թ. ուներ 50 տուն հայ և 80 տուն ադրբեջանցի բնակչություն (Ռ. Բաղրամյան, Կոզեմի բարրադը, Երևան, 1981):

11 Տե՛ս Քաջբերունու «Կոզեմ գյուղի ավերումը» հոդվածաշարքը («Արարատ», 1911, № № Ժ, ԺԱ, ԺԲ, 1912, № Ա):

12 Գերեզմանաքարերը մոտ են մեկը մյուսին և զբաղեցնում են ոչ մեծ տարածք մի բլրի վրա: Այս իմաստով յուրաքանչյուր տապանաքարի գտնված տեղի մկարագրության վրա առանձին առանձին կամզ չենք առնի:

13 Կազմող Խաչատուրը հայ քարագործ վարպետների շարքում մոր անուն է՝ Նրա կողմից գերեզմանոցում կերտված ու իր անունը արձանագրած յոթ տապանաքար է պահպանվել: Դրանցից 5-ը թվագրված՝ 1818, 1820 (երկու), 1851 և 1852 թվականներով:

14 Կազմող ՈՒՆԱՆԸ (Հուման) մուլմակս մոր անուն է այդ շարքում: Պահպանվել են մրա կողմից կերտված 4 արձանագիր տապանաքար, որոնցից 8-ը թվագրված՝ 1850, 1852, 1853:

15 Մելիք Սուլթան Բաբի (բաբ=հայր) ինքնությունը մեզ չի հաջողվել պարզել: Ուշագրավ է, որ Մ. Բարխուտարյանցը գերեզմանոցում տեսել է ոմն Մելիք Զհանկիրի տապանաքարը և եմթադրել, որ Կոզեմը նաև մելիքամիստ գյուղ էր («Արցախ», էջ 59: Տե՛ս նաև մուլմի՝ Աղուանից Պատմություն, հտ. Բ, Թիֆլիս, 1907, էջ 57): Այդ տապանաքարը մենք տեղում չենք գտել, բայց մեր մերկայացրած ԺԲ և թերևս նաև ԺԴ արձանագրությունները երախտաշատ գիտնականի եմթադրության օգտին են խոսում: Ինչ վերաբերում է Թասուցին ձոր տեղամասին, ապա սրա տեղադրությունը մեզ անհայտ է:

16 ԺԷԱ, էջ 888:

17 Նույն տեղում:

